

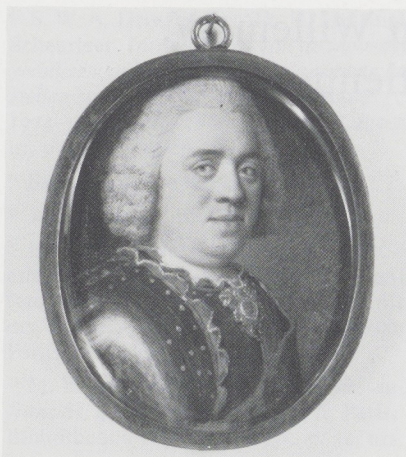
Karen E. Schaffers-Bodenhausen

Een miniatuurportret van Willem IV, geschilderd door Jean-Etienne Liotard

Van de portretminiaturen in het Rijksmuseum uit het bezit van Willem v¹, is dikwijls niet bekend op welke wijze deze in de stadhoudelijke verzamelingen terecht zijn gekomen. Portretjes in klein tot zeer klein formaat lenen zich bij uitstek tot geschenk. Bij officiële aangelegenheden was het geven van een miniatuur, kostbaar gemonteerd, als beloning voor bewezen diensten en als teken van respect en appreciatie een voor de hand liggende keuze. Daarnaast speelde het miniatuur bij meer intieme relaties, als bewijs van genegenheid en liefde, of als aandenken aan een overledene, een aanzienlijke rol. Miniatuurportretjes werden gedragen als speld, als medaillon aan een ketting, als middenstuk van een armband, als ring en zelfs als knoop. Voorts werden miniaturen gemonteerd op of in het deksel van rijk gedecoreerde doosjes. Helaas is van vele miniaturen de maker onbekend. Bij geschenken is het meestal niet mogelijk van een miniatuur, dat zich in de stadhoudelijke collectie bevond, in de archieven van het Koninklijk Huis gegevens over een kunstenaar te vinden. Niet gesigneerde miniaturen, waarvan de maker onbekend is, zijn via de archieven van de oorspronkelijke eigenaar helaas zelden aan een kunstenaar toe te schrijven. Een ander probleem bij de miniaturen, afkomstig uit de stadhoudelijke verzamelingen, vormt in een aantal gevallen het thuisbrengen van deze stukken in de

verschillende lijsten, inventarissen enz. In de naamlijst van kleinodiën en andere kostbaarheden van Willem v², opgemaakt in 1782, evenals in de in 1816 ten behoeve van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden opgestelde lijst van objecten³, worden vijf portretjes, voorstellende Willem IV (1711-1751) vermeld. Twee van deze zijn herkenbaar omschreven: het miniatuur door Maria Machteld van Sypesteyn uit 1748⁴ en het door G. Haag gesigneerde portretje.⁵ Van de overige zijn aanduidingen als 'miniatuur', 'in waterverf' en 'in email' de enige informatie. De beschrijving van Willem IV op het miniatuur door M. M. van Sypesteyn in de lijst van 1782 als 'ouder' (volgend op 'in meerder ouderdom'), maar in de lijst van 1816 als 'nog zeer jong', moge illustreren hoe weinig houvast deze oude beschrijvingen soms bieden. Bij een eerste bestudering van het hierna beschreven miniatuur van Willem IV (afb. 1 en op ware grootte en in kleur op het omslag) ontstond het vermoeden een werk van de Zwitserse portretschilder Jean-Etienne Liotard aangetroffen te hebben.⁶ Het miniatuur is ovaal, 52 × 41 mm, op ivoor geschilderd en aan de achterzijde afgeplakt met een vliesje.⁷ De voorgestelde is afgebeeld als borststuk naar rechts, aanzien, in harnas, een halflang gepoederd pruikje op het hoofd, bruingrijze ogen, een klein lachje om de brede mond. Het gelaat is geschilderd in transparante

Afb. 1. Jean-Etienne Liotard (toegeschreven), Willem IV, miniatuur op ivoor 50 × 40 mm. Rijksmuseum, Amsterdam.

waterverf, met lange overwegend verticale streepjes. Voor het harnas met de rode ruches langs de schouderplaten, het blauwe ordelint van de Kouseband en de sierplaat aan de hals werd gouache gebruikt in egale vlakken. De achtergrond, eveneens in gouache, is geschilderd in diagonale strepen en puntjes in bruin, oker en beige. De plaatsing van de figuur in het ovaal, de houding en vooral de blik uit de ooghoeken van Willem IV, waarmee hij ons van uit zijn overige portretten meestal goedig, maar hier met een vleugje humor aanziet, duiden, evenals de technische details, op de hand van Liotard.

Jean-Etienne Liotard (1702–1789), zoon van een Franse hugenoot van beroep juwelier, ontving zijn eerste leerschool in zijn geboortestad Genève. Deze stad, het bolwerk van het calvinisme, was sinds de tweede helft van de zestiende eeuw het toevluchtsoord voor Franse horlogemakers, die om geloofsredenen werden vervolgd. Zo vestigde zich daar omstreeks 1630 Pierre I Huaud, die waarschijnlijk de (traditioneel) door Jean Toutin ontdekte emailschilderkunst in Genève introduceerde.⁸ Afgezien van het feit dat het schilderen in emailverf zich bij uitstek leent voor het decoreren van horlogekasten, is de grote ontwikkeling van deze vorm van toegepaste kunst gestimuleerd door het strenge calvinisme, dat slechts de uitbeelding van de 'zuivere waarheid' duldt,

zonder bijbetekenis, of neiging tot afgoderij. Liotard zou van zijn eerste leermeester Daniël Gardelle (1673–1753) nauwelijks aantoonbare invloed hebben ondergaan. Daarentegen is het geneefs-calvinistische uitbeelden van de werkelijkheid voor Liotard als 'peintre de la vérité' van groot belang geweest.

Het schilderen van miniaturen op ivoor en perkament leerde Liotard waarschijnlijk in Parijs bij zijn volgende leermeester Jean Baptiste Massé (1687–1767).⁹ Hoewel Liotard als reizend kunstenaar aan de pasteltechniek de voorkeur gaf, zijn naast tekeningen en enkele portretten in olieverf, miniaturen in email en op ivoor en perkament van zijn hand bekend. Het oeuvre van Liotard op het gebied van de miniatuurschilderkunst is echter nog niet voldoende onderzocht en het blijkt dat er nog miniaturen van hem aan het licht kunnen komen, waarvan het bestaan niet eerder bekend was.¹⁰ Liotard kwam in de herfst van 1755 vanuit Engeland naar Den Haag. In Engeland, waar hij vanaf 1753 verbleef, had hij vele opdrachten gekregen en ondermeer het gezin van Frederik Lodewijk, Prins van Wales (1707–1751) en zwager van Willem IV, in pastel getekend. Het is dus niet verwonderlijk dat hij, mogelijk met een goede introductie, zijn kring van opdrachtgevers met leden van de stadhouderlijke familie hoopte uit te breiden. In de archieven van de echtgenote van Willem IV, Anna van Hannover, zijn in de jaren 1755 en 1756 rekeningen van Liotard te vinden voor telkens twee portretten.¹¹ De eerste twee zouden vanwege de datering op de pastels te identificeren zijn als de beeltenissen van Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718–1788) en Willem Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht (1740–1774)¹²; het tweede stel, om dezelfde reden als de portretten Carolina en haar broertje Willem V als kind. Hier blijven echter enkele onduidelijkheden bestaan. Waarom ging Anna er eerst toe over portretten van twee raadslieden te bestellen en pas in het volgende jaar die van haar zoon en dochter¹³, terwijl Liotard kort tevoren bij haar Engelse familieleden had bewezen uiterst bedreven te zijn in het

portretten van kinderen? ¹⁴ En waarom kwamen deze vier portretten bij de nakomelingen van Willem Bentinck terecht? Helaas is het eenvoudiger vragen te stellen, dan er een passend antwoord op te vinden. Een rekening van Liotard voor het miniatuurportret van Willem IV is dus niet aangetroffen, maar in de nalatenschap van Anna ¹⁵ staat onder het derde capittel nr. 25 vermeld: *Een goud vierkante snuyfdoos met groen emaille en eenige dieren daarop, gemaakt door Bricher à Nassau-Dietz, voorts beset met een partij kleynen brillantjes, wegende omtrent 50 grein, houdende van binnen het portrait van sijne hoogheyd hoogl.mem., geschildert door Léotaar ... f 1000.* In de lijst van kostbaarheden van Willem V ¹⁶ wordt wederom melding gemaakt van vermoedelijk dezelfde doos, onder nr. 815: *Een dito, (een vierkante gouden snuifdoos) met geemaljeerde Tygers enz. vrij ryk met Diamantedruivetrossen &. beset. Binnen in de deksel het Portrait van Zyne Doorl. Hoogh^f. Willem de IV e.* ¹⁷ De naam van de maker van het portret is hier weggelaten en mogelijk zelfs niet meer gekend. Er zijn vele dwingende argumenten het hierboven beschreven miniatuur van Willem IV door Liotard met het tot nog toe anonieme portretje in het Rijkmuseum te vereenzelvigen. Het feit dat dit portretje thans niet meer deel uitmaakt van een snuifdoos, maar in een simpel verguld metalen lijstje is gevat, laat zich zeer goed verklaren. Op de lijst van kostbaarheden van Willem V zijn de nummers 814 t/m 820 en 822, waaronder dus ook de onderhavige snuifdoos, doorgestreep. Onder *Afschrijving* volgt de mededeling: *Deeze is aan den Juwelier Bok gegeven teegens den grooten Steen in den maand July 1791.* Willem V heeft in de roerige jaren voor zijn vertrek in 1795 naar Engeland zich kennelijk enige zorgen gemaakt over zijn financiële omstandigheden. Hij had bovendien in 1782 een ongelukkig familie-contract gesloten, waardoor hij niet gerechtigd was *les diamans de la Maison* te gelde te maken. ¹⁸ De rijk gedecoreerde en met briljanten bezette snuifdozen vielen buiten dit *Erbverein*. Op 8 juli 1791 werden acht dozen, twee

halsgespen en een bedrag aan contanten aan de Haagse juwelier J. Bock overhandigd in ruil voor een *...Extra groote en Zuivere Briljant ten Waarde van Vyftien Duyzend guldens...* Hoe groot ook, een dergelijke steen was makkelijker mee te nemen dan een aantal dozen. In de private kas van Willem V ¹⁹ bevindt zich de verantwoording van deze ruil in een nota van de juwelier. Bock tekent hierbij aan dat, indien de taxatie van de tabaksdozen en halsgespen te laag was geweest, hij het ontbrekende bedrag zal rembourseren. Hoogstwaarschijnlijk is vóór deze transactie het portret van zijn vader gedemonteerd, al wordt dit nergens vermeld. Het was immers niet ongebruikelijk montering van miniatuurportretten af te breken, de onpersoonlijke, doch kostbare delen te verkopen en het familieportretje te bewaren. Inventarissen vermelden miniaturen *met brillantjes omset*; de briljantjes worden echter in onze tijd nog zelden aangetroffen.

De doos met het portret door Liotard in het deksel is van de hand van *Bricher à Nassau-Dietz*. In de Inventaris van kleren en kostbaarheden van Willem IV ²⁰ komt nagenoeg dezelfde naam voor als maker van een parelmoeren snuifdoos in de vorm van een trommel: *Brucher de Dietz*. Het betreft hier Johann Wilhelm Brücher (gest. 1772), hofjuwelier van Willem IV te Dietz. ²¹ Het laten vervaardigen van allerhande kostbare dozen was inmiddels in vorstelijke kringen zeer in zwang en ook Willem IV volgt deze mode. ²² Of de doos met tijgers en druiventrossen, waarvan tot op heden elk spoor ontbreekt, tijdens het leven van de stadhouder of na zijn dood bij Brücher werd besteld is niet achterhaald. Het in het deksel gemonteerde portretje is evenwel posthuum geschilderd, daar immers Willem IV reeds in 1751 overleden was, enkele jaren voordat Liotard in Engeland en vervolgens in Nederland kwam werken. Ook in Engeland had deze te maken gekregen met een opdracht voor een posthuum portret, de pastel van de prins van Wales, die evenals zijn zwager, stadhouder Willem IV, in 1751 was gestorven. Het is niet eenvoudig om voor het aan

Afb. 2 (links). Onbekende kunstenaar, Willem IV, miniatuur op ivoor 45 × 40 mm. Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau.

Liotard toegeschreven miniatuur een passend voorbeeld te vinden, waarnaar de kunstenaar kan hebben geschilderd.²³ De reeks grote portretten en de meestal daarnaar gestoken prenten bieden geen uitkomst.²⁴ Wel is er een type miniatuur dat als model gediend kan hebben. Een zodanig exemplaar bevindt zich in de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau (afb. 2) en een in het Rijksmuseum Paleis het Loo (afb. 3).

Dit type, dat evenmin regelrecht teruggaat op een thans nog bestaand gesigeneerd miniatuur of groot portret, vertoont in details als het harnas met de ruches en de sierplaat aan de hals, evenals het op vrijwel identieke wijze gedrapeerde ordelint, sterke overeenkomst met het Liotard miniatuur.²⁵ Liotards toevoeging van een paar batterijen aan de pruik en de afwijkende weergave van de gelaatstrekken zijn waarschijnlijk te beschouwen als de persoonlijke inbreng van de schilder, die de stadhouder waarschijnlijk nooit in levende lijve heeft aanschouwd. Op zijn eigen, onafhankelijke wijze, heeft hij het voor zijn werk beschikbare voorbeeld 'vertaald'.

Van wie Liotard de opdracht tot het schilderen van het portretje van Willem IV kreeg, is voornamelijk niet duidelijk. Zoals reeds bleek, is in het archief van zijn echtgenote Anna geen rekening gevonden. In de archieven van Windsor bevindt zich, behalve voor de pastels van Augusta, Frederik Lodewijk en hun negen kinderen, ook een rekening, gedateerd 15 augustus

Afb. 3 (rechts). Onbekende kunstenaar, Willem IV, miniatuur op ivoor 47 × 45 mm. Rijksmuseum Paleis het Loo.

1755, voor drie miniatuurportretten.²⁶ Er zijn in de Royal Collection zes miniaturen gesigeneerd door of toegeschreven aan Liotard, maar geen van deze portretjes (alle in emailtechniek) kan met zekerheid als een van de in 1755 bestelde exemplaren worden geïdentificeerd.²⁷

Het is natuurlijk mogelijk dat Anna zelf het portret van haar geliefde Willem heeft besteld en dat er van deze opdracht geen rekening bewaard is gebleven. Het is echter evenmin ondenkbaar dat Augusta het miniatuur aan Anna schonk en het miniatuur in Engeland werd geschilderd.

Zeker is dat een miniatuurportret door Liotard werd gemonteerd in een doos, gemaakt te Dietz, door de hofjuwelier van de stadhouder.

De doos met tijgers en druiventrossen lijkt in rook te zijn opgegaan; het portretje heeft een goede plaats gevonden in het Rijksmuseum.

Noten

¹ In 1816 werd het merendeel van de miniaturen-verzameling van Willem V door koning Willem I aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden overgedragen, dat later in de collecties van het Rijksmuseum werd opgenomen.

² De *Naamlijst van kleinodiën en andere kostbaarheden, bestaande in edele en andere stenen, goud, zilver en verdere zaaken van waardige, behorende aan Z. D. H. den heere Willen den v^e, Prins van Oranje en Nassouw enz. enz.* werd in 1782 opgemaakt door Aernout Vosmaer, directeur van het Kabinet van Zeldzaamheden (Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, Archief van Willem V, nr. 228-1).

³ De lijst van 'Objecten' werd 6 juli 1816 opgemaakt door R. C. van der Castele (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken na 1813, nr. 2512).

⁴ P. J. J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum, a completely illustrated catalogue*, Amsterdam/Maarssen 1976, p. 766, inv.nr. A 4368.

⁵ *Cat. 1976 op.cit.* (noot 4), p. 755, inv.nr. A 4318.

⁶ *Cat. 1976 op.cit.* (noot 4), p. 783, inv. nr. A 4443, als Hollandsche School, ca. 1750. De

notitie aangaande Liotard was geen unieke gedachtengang, want bij nader onderzoek bleek dat A. Staring in zijn *Franse kunstenaars en hun Hollandsche modellen* (1947), p. 38, in verband met dit miniatuur eveneens Liotard als mogelijke kunstenaar noemt. Hij verwerpt deze suggestie echter onmiddellijk, daar hij geen 'voorbeeld' voor dit posthume portretje kan aanwijzen.

⁷ De mogelijkheid bestaat dat achter dit oorspronkelijke vliesje een signatuur van Liotard te vinden is. Die kans is echter gering, daar deze kunstenaar een aanzienlijk deel van zijn miniaturen niet signeerde (zie L. R. Schidlof, *La Miniature en Europe*, Graz 1964, vol. I).

⁸ H. Boeckh, *Emailmalerei auf Genfer Taschenuhren vom 17. bis zum beginnenden 19. Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau 1982, p. 8.

⁹ Helaas zijn van deze kunstenaar geen miniaturen bekend (zie L. R. Schidlof, *op.cit.* (noot 7), vol. II).

¹⁰ Zo is bij Christie's, Genève 10 mei 1988 een emailportretje, gesignd Liotard en gedateerd 1746, voorstellende Mme Adrienne Cannac, geveild (nr. 276 met afb.), een tot nu toe niet bekend en zeldzaam voorbeeld van een gedateerd miniatuur van iemand, wier portret in olieverf, door Liotard in 1733 geschilderd, wel reeds was gepubliceerd (zie R. Loche en M. Roethlisberger, *L'opera completa di Liotard*, Milano 1978, nr. 10).

¹¹ Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, Archief van Anna van Hannover, nr. FI m 37. In 1772 werkte Liotard nogmaals voor de stadhoudelijke familie (zie F. Grijzenhout, *Liotard in Nederland*, Utrecht 1985, p. 111).

¹² F. Grijzenhout, *op.cit.* (noot 11), pp. 114-118.

¹³ In de nalatenschap van Anna van Hannover, tiende capittel, schilderijen 5...3 Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, (A. 17-416 2) wordt vermeld: *Twee portretten, als syne Hoogheyd Prins Willem en Haare Hoogheyd Mevrouw de Prinses Carolina met vergulde lysten en roode glassie, guardijntjes daar voor. NB deese twee stukken aan Haare Hoogheyd Mevrouw de Prinses*. Is dit het eerste stel door Liotard?

¹⁴ N. S. Trivas, Liotard's Portraits of Frederick Lewis, Prince of Wales, and his Family, *The Burlington Magazine* 68 (1936), pp. 117-118 en O. Millar, *The Tudor, Stuart and Early Georgian Pictures in the Collection of Her Majesty The Queen*, Londen 1963, pp. 190-191.

¹⁵ Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, nr. A 17-416 2.

¹⁶ Zie noot 2. Ook in de inventaris van de Kostbaarheden van Willem v, opgemaakt door kamerdienaar Cuntz in 1759 wordt mogelijk de zelfde doos beschreven: *Een vierkante, gewerkte goude snuifdoos en daerin het portrait van Zijne Doorl. Hoogheit Willem den 4^{en}*. (Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, nr. A17, 46 III, nr. 30).

¹⁷ De vrij uitzonderlijke voorstelling met tijgers en druiventrossen is mogelijk een toespeling op Bacchus, wiens hoofd getooid was met wijnranken en wiens triomfwagen door tijgers werd voort getrokken. (zie J. Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, Londen 1974).

¹⁸ M. H. Gans, *Juwelen en mensen*, Amsterdam 1961, pp. 142-144.

¹⁹ Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, Archief van Willem v.

²⁰ Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage, Archief van Willem IV, FI nr. 18.

²¹ Zie W. Scheffler, *Goldschmiede Hessens*, Berlin/New York 1976, p. 46.

²² Gans, *op.cit.* (noot 18), pp. 135-136.

²³ Zie noot 6.

²⁴ Zie voor portrettypen: R. E. O. Ekkart, 'Het portret van Willem IV door Johann Valentin Tischbein', (*Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum*, (1981), pp. 73-83).

²⁵ Twee miniaturen in het Rijksmuseum, door een onbekend kunstenaar, *Cat. 1976 op.cit.* (noot 4), pp. 783-784, inv.nrs. A 4444 en A 4445), gaan waarschijnlijk eveneens op dit type terug.

²⁶ Royal Archives at Windsor, Geo 55448 (zie Loche/Röthlisberger *op.cit.* (noot 10) onder nr. 174). Liotard schreef deze rekening vlak voor zijn vertrek naar Nederland (zie F. Grijzenhout, *op.cit.* (noot 11), p. 31).

²⁷ Vriendelijke mededeling dr. R. J. B. Walker, Royal Archives at Windsor.